

Перехресні стежки (скорочено)

Іван Франко

I

Адвокат доктор Євгеній Рафалович щойно виграв свою першу справу у карному суді одного з великих провінційних міст. Завдяки його блискучій обороні клієнти Рафаловича — селяни були не тільки звільнені трибуналом від відповідальності за участь в аграрному бунті, але й мали тепер надію виграти спірне пасовисько шляхом цивільного процесу. Ледве вирвавшись від вдячних йому людей, він вийшов на вулицю, радіючи з того, що перший виступ у цьому місті, куди він недавно переїхав, удався дуже добре.

Раптом Євгенія хтось окликнув. До нього наблизився підстаркуватий панок з коротким ріденьким волоссям і сивими вусами, одягнений у чорний витертий сюртук. Адвокат не пізнав цю людину, і тоді панок назвав своє прізвище. Це був Валеріан Стальський, домашній інструктор Євгенія в другому класі гімназії, двадцять п'ять років тому. Стальський охоче розповів про свою подальшу кар'єру: після гімназії його було забрано до війська, де прослужив десять років, вийшов у відставку і "дістав місце канцеляриста при суді". Через п'ять років він — "офіціал при помічнім уряді", "має під собою регістратуру". Дізнавшись про те, що Рафалович шукає ресторацію, Стальський запропонував йому хороше місце. Старі знайомі вирішили пообідати разом.

II

Поки Стальський бігав до кельнера, Рафалович намагався відновити пам'яті майже забуті картини і враження. Він згадав, що цей Стальський не стільки вчив, скільки бив Євгенія — слабого хлопчика. Яка ж була радість малого Рафаловича, коли він дізнався, що його вчителя забирають до війська. Але за споминами тягнулось ще щось огидне, зв'язане зі Стальським. І раптом адвокат пригадав історію з ковбасою. Якось опікун привіз ковбаси і йому, і вчителю — Стальському. Коли ковбаси стало менше, Стальський дізнався, що її надгриз кіт. Він спіймав нещасного кота і по-звірячому п'ять днів мучив його, поки той не здох. "Що воно значить, що на вступі в нове життя мені перебігає дорогу оця скотина в людській подобі?.." — думав Рафалович.

III

У ресторації за обідом Стальський згадував, як виховував малого Євгенія, який він був "строгий", але любив хлопця. Стальський так і сипав компліментами Рафаловичу, і, щоб змінити тему, той попросив розказати про відносини у місцевім суді. Виявилося, що Стальський — страшенний пліткар, бо вилив майже на всіх стільки бруду, що Рафаловичу стало і неприємно, і тривожно.

IV

Наступного дня до Рафаловича, який ще був у ліжку, вранці прийшов Стальський і сповістив, що підібрав необхідне для адвоката помешкання. Обидва пішли оглядати

будинок. Дорогою Рафаловичу зустрілась жінка під чорним вельоном, хода і постать якої здались йому добре знайомими. Раптом вона зникла, змішавшись з купою міщан. Рафаловича дуже схвилювала ця зустріч.

V

Рафалович відбув візити майже до всіх видатних осіб міста і був у президента суду, у старости, податкового інспектора, потім у руського пароха (священника), учителів гімназії, колег—адвокатів. Він переконався, що й справді місто "акустичне", як висловився Стальський, тобто всі знають усе один про одного. У Рафаловича було таке почуття, ніби він потрапив у велику клозетну трубу.

"І вони живуть якимось у тій затроєній атмосфері і не дуріють, не топляться, — думав Рафалович після того, як побачив, що всі обмовляють, обдурюють один одного".

"Що ж буде далі, коли обживемося і десь—колись наступимо один одному на нагнітки?"

VI

Лише один візит відрізнявся від інших — візит до бурмістра. Бурмістр був лікарем, євреєм, але гарячим польським патріотом, учасником польського повстання 1863 року. Пан Рессельберг був послом, працював у сеймі, проте повернувся додому, одружився з багатю панною і став бурмістром. В окрузі його вважали чесним, патріотом.

До будинку бурмістра зайшов повітовий маршалок Брикальський. Виявилось, що Рафалович саме у нього виграв свій перший процес у цьому місті.

VII

Виходячи з суду, Рафалович зустрів напівп'яного Стальського. Не бажаючи, щоб їх побачили, Євген запросив Стальського до своєї квартири. Біля будинку обидва побачили Барана — відлюдкуватого сторожа, від якого Рафалович не чув ні слова. П'яний Стальський почав кепкувати з Барана, і той, розлючений, кинувся на пана офіціала і став його душити. Але за хвилю впав на землю у страшних корчах, бо був епілептиком. Стальський, уже вдома у Рафаловича, розказав, що цей Баран утопив свою невірну жінку і був присуджений до смерті через повішення, але звільнений через свою хворобу.

VIII

Стальський, проголосивши гнівну антижіночу тираду, порадив Рафаловичу стерегтися жінок, особливо блондинок.

Рафалович вислухав історію одруження Стальського. Коли його служба у війську скінчилась, він став працювати в суді. Заради подальшої кар'єри треба було одружитися. Безпосередній начальник запропонував Стальському піти до салону "цьоці Зюзі", яка займалася сватанням. І дійсно, скоро Стальський одружився з панночкою, яка здалась йому досить симпатичною.

IX

З перших днів подружнього життя Стальському не сподобалася його жінка: задумана, понура, "нема темпераменту". Він зав'язав інтимні стосунки зі своєю служницею Орисею. Побачивши це, дружина вигнала Ори-сю з дому, незважаючи на

різку протидію чоловіка. Вибухнув великий скандал. На загрозу дружини покинути його Стальський відповів, що ославить її передусім світом як аморальну жінку, до того ж вона повністю залежить від нього, бо її тітка віддала в його руки весь посаг племінниці. Стальський пообіцяв дружині помститися за вигнання Орисі. Це була остання їхня розмова.

X

Потім вони жили так, нібито один для одного не існує, хоч і під одним дахом. Стальський розповів Євгенію ще про одну свою улюблену розвагу. Коли він злий повертається вночі додому, то, знявши черевики, тихо входить до її спальні, пильно дивиться, чи не ховає там когось дружина, а потім раптом стягує з неї ковдру. Вона зривається на ноги, не тямлячи, що сталося, бачить біля ліжка чоловіка зі свічкою в руках, а він, насолодившись її жахом, мовчки виходить з кімнати. І таке нелюдське сумісне життя продовжується в них уже десять років.

Був пізній час, і Стальський спитав Рафаловича, чи можна у нього заночувати. Той не міг йому відмовити, але, вийшовши до своєї спальні, замкнувся у ній, наче боявся, щоб цей нелюд не з'явився вночі ідо нього.

XI

Канцелярія Рафаловича стрімко розвивалась, а він здобув славу одного з найкращих адвокатів. Рафалович поклав правило нічого марно не обіцяти і не прагнути дешевої популярності. Всі документи від нього виходили тільки "руською" мовою, і поступово він домігся того, що всі урядові почали сприймати таке новаторство як звичайне явище. Євгеній взяв собі помічника та двох писарів, бо роботи було дуже багато. Його працьовитість і знання завоювали йому авторитет у місті, повіті, окрузі вищого суду. Водночас із веденням професіональних справ він знайомився з місцевими мешканцями, шукав людей, здатних до справжнього діла. Діючи без зайвого шуму і "політичної закраски", адвокат досяг того, що в глухому досі повіті прокинулось громадське життя.

XII

До Рафаловича прийшов власник будинку, де квартирував адвокат, єврей Ватман, про якого всі казали — "лихвар, п'явка". Здивувавши адвоката незвичною поведінкою, він відверто зізнався в тому, що дійсно є лихварем.

Вагман виклав Рафаловичу суть справи. Він хотів вигнати всіх панків, купити їхні маєтки і землі. Молодий адвокат, сказав він, прагне допомогти селянам, вириваючи з рук тих панків шматки земель і пасовиська. Чи не скласти їм свої зусилля докупити? Вагман запропонував зробити це на прикладі маєтку повітового маршалка пана Брикальського. Маєток весь у боргах, і якщо Вагман передасть до рук Рафаловича векселі, що в нього є, той швидко упорається з Брикальським. Маєток коштуватиме зовсім дешево, і селяни, яких захищає Євгеній, зможуть придбати його. У тому випадку, що вони відмовляться, він радить купити маєток самому адвокатові. Гроші для цього Рафалович зможе отримати після продажу на будівництво кораблів дубового лісу Брикальського.

Рафалович сказав, що подумає над пропозицією Вагмана. Оскільки не все йому було зрозуміло в словах цього незвичайного лихваря, він вирішив при нагоді розпитати про нього в інших людей.

XIII

Рафалович побачив у вікно жінку в чорному, яку місяців зо два тому вже зустрічав на вулиці. "Невже се вона?" — майнула в нього думка, і Євгеній відчув, як щось штовхнуло його в груди. Він швидко пішов до міського парку, де бачив таємничу жіночу постать, але лавочка, на якій щойно сиділа дама, була порожньою. Повернувшись додому, він спробував знову читати книжку, та дарма. Подумки він знов повернувся до тієї драми, що пережив десятима роками раніше.

XIV

Колись на одному з академічних балів Рафалович, тоді ще студент— юрист, побачив панночку, яка справила на нього надзвичайне враження. Він протанцював з нею кілька танців, але не надав зустрічі жодного значення. Втім одного разу, побачивши панночку на вулиці і втративши її в натовпі, відчув, що в його душі зароджується глибоке і сильне почуття. Ще навіть не знаючи її, Рафалович плекав надію одружитися з нею, бо відчував, що з цією дівчиною був би щасливим.

XV

Восени, повернувшись після літніх канікул до Львова, Рафалович найняв дешеву кімнату на другому поверсі; на першому була школа гри на фор-теп'яно. Одного разу він побачив, як зі школи вийшли чотири дівчини, і між ними була та сама, котру він постійно шукав на вулицях міста. Євгеній записався в цю школу, сподіваючись на зустріч з панничкою, що скоро і відбулося. Звали панночку Регіна Твардовська.

XVI

Навчання продовжувалось. Зі слів інших панночок Євгеній дізнався, що дівчина нещодавно втратила матір. Якось Рафалович і панночка поверталися після музичних занять додому. Залишившись удвох з Регіною, Євгеній зізнався, що задля неї почав брати уроки гри на фортепіано.

XVII

Регіна і Євгеній майже кожного дня зустрічалися у фортеп'яній школі, а потім разом ішли додому. Юнак відчував себе щасливим. Якось, ідучи з Євгенієм, Регіна раптом зблідла, змінилась на лиці, а на стурбоване запитання свого супутника відповіла, що їх бачила її "цьоця" і що вона негайно іде додому.

Минув певний час. Євгеній блискуче склав докторський екзаме́н і тремтячою відхвилювання рукою написав повідомлення про це на своїй візитній картці, надіславши її Регіні. Того ж дня на іншій візитній картці прийшла відповідь: "Ви трошечка спізналися. Моя сестрінниця Регіна Твардовська, власне, вчора вийшла заміж і сеї ночі виїхала зі своїм мужем на постійний побут на провінцію, то й не могла особисто відібрати вашого писання. При нагоді я перешлю їй його. З поважанням Анеля Армашевська".

Рафалович тяжко пережив цю звістку, і лише через кілька місяців більш—менш

загоїв сердечну рану. З тих пір лише спомини зринали з пам'яті Євгенія і мучили його давнім болем.

XVIII

До Рафаловича прийшла делегація селян у справі процесу з паном маршалком. Адвокат запропонував їм купити не тільки те пасовисько, а й маєток і ліси пана Брикальського. Гадаючи, що адвокат їх дурить і намагається обкрутити, селяни забрали в нього документи щодо цієї справи.

XIX

Розмова з селянами надовго зіпсувала Євгенію настроїв, хоч при людях він поводився спокійно і впевнено.

Рафалович зрозумів: селян так довго туманили, що вони недовіряють жодному "пану", навіть коли він щиро бажає їм добра.

Він пригадав, що галицькі інтелігенти сподівалися подолати темність і забобони селян за допомогою освіти.

Але що таке освіта? Неписьменний торговець може бути незрівнянно освіченішим від професора філософії. "Треба провести їх (селян) через школу життєвої освіти, збудити в них громадського духа..." Адвокат вирішив при першій нагоді поїхати до Буркотина, побалакати з людьми. Того ж дня йому впала у вічі чудна поведінка сторожа Барана, який ходив перед будинком, мов вартовий на варті, то в один бік, то в інший. Пізніше, в обідню пору, він знов побачив Барана на подвір'ї. Той впер у нього свої блискучі очі і довго дивився, не змигаючи. У погляді сторожа Євгеній відчув якийсь сум, змішаний з болючою цікавістю.

XX

Увечері до Рафаловича прийшов Стальський і сказав, нібито розкався в тому, що робив зі своєю жінкою, але для їхнього примирення потрібна третя людина, яка виступала б у ролі посередника. Попри пізній час, Євгеній згодився піти до нього, навіть переодягнувся у візитний костюм.

Побачивши дружину Стальського, він остовпів: це була Регіна.

XXI

Всю ніч Євгенія мучили тривожні сни. Йому снилося, ніби він, утомлений, знесилений, іде невідомо куди якоюсь величезною пустинею. Потім йому дорогу перетинає чорна стрічка — велика ріка, обрамована чорними скелями. Євгеній стоїть над рікою і вдивляється у її каламутну воду. Здалеку він чує звуки музики і незабаром бачить, як із—за чорної скелі виринає велика дараба (пліт) з керманичами, музикантами і веселою компанією паничів і пишно зодягнених панночок. Чути гомін, срібний сміх, цокання чарок. Усі вітають молоду пару, що сидить на високій лавочці посередині дараби. У молодому він пізнав самого себе, обличчя молодої так і не розгледів. Дараба щезає за закрутом ріки. Євгеній хоче бігти наздогін їй, але відчуває, що його ноги мов приковані до землі. Раптом він бачить серед каламутних хвиль щось біліє — пливе утоплениця. Йому здається, що він упізнав цю нещасну жінку. Євгеній кидається у воду — і прокидається, весь мокрий від поту. Прийшовши до повної

свідомості, він зрозумів, що джерелом його сонного привиду було важке пригноблення душі після вчорашніх вражень.

XXII

Прийшовши до Стальського, Євгеній побачив Регіну. Вона не виглядала такою нещасною і пригніченою, як могла виглядати жінка, що зазнала страшних моральних тортур. Регіна навіть не дуже постаріла, на її обличчі не було "ані морщиночки, ані сліду борозди, проведеної внутрішнім горем". Але на ньому був вираз тупості і байдужості. Євгеній не впізнав тієї дівчини, що чарувала його колись магічною силою кохання: "Це була якась виблідла, невдатна копія його ідеалу".

XXIII

Регіна увійшла до кімнати, де сиділи чоловіки, з розпущеним волоссям, убрана у свою злежану і пом'яту шлюбну сукню, на тлі якої її обличчя здавалося пожовклим і змарнілим. Вона сказала, що одяглася так на честь десятирічного ювілею подружнього життя. Шлюбну сукню жінка назвала символом свого майбутнього нещастя. Десять років тому її вдягла на неї "цьоця", злий демон життя Регіни, і заклала в цю сукню всіх злих демонів, що мали мучити племінницю. Вони зробили свою справу. Регіна не криючись розповіла, що знала Євгенія ще до шлюбу і навіть любила його.

Євгеній стояв приголомшений такою несподіваною сценою. Але коли Стальський вдарився у блазнювання і, кажучи, що не хоче стояти на заваді двом закоханим, хотів підвести його до Регіни, він з усієї сили відштовхнув цього нелюда і вибіг на вулицю.

Того вечора Євгеній довго не міг заспокоїтися. А прокинувшись уранці, знов поринув у спогади. Він був у відчаї, втративши свій ідеал, що яснів у його серці, "округлений ореолом непорочної чистоти, святості і вічної юності!" Раптом настрої його змінився, він заплакав і став звинувачувати себе, що не допоміг Регіні, яка гине, божеволіє від свого страшного життя.

У двері постукали. До адвокатського салону увійшов пан маршалок Брикальський.

XXIV

Брикальський прийшов до Рафаловича і переказав йому свою розмову з селянами. За його словами, вони повідомили, нібито адвокат пропонував їм купити панський маєток і навіть підбивав їх на бунт. Рафалович відхилив ці звинувачення і, у свою чергу, порадив панові добровільно віддати селянам спірне пасовисько, бо вони мають усі підстави виграти процес. Пан маршалок побачив, що адвоката не так легко збити з пантелику, і пішов ні з чим.

XXV

Брикальський вийшов, а Рафалович, засмучений цією розмовою, почав розмірковувати, що штовхнуло селян на такий вчинок: "Дай, мовляв, підчорнимо адуката, оплюємо його і тим купимо собі панську ласку!"

Раптом Євгеній побачив у вікно на тій же лаві Регіну. Він ухопив капелюх і вибіг до неї.

XXVI

Зустрівшись з Регіною, Євгеній розповів їй про те, як він страждав, втративши її,

навіть хотів вкоротити собі віку. Вона сказала, що знає про його роботу і рада успіхам Євгенія на громадській ниві. Піддавшись наказові "цьоці" і занепастивши себе, вона знайшла розраду у думці, що для Євгенія стала провідною зіркою, яка вела "до всього, що високе і чесне".

Євгеній запропонував їй розірвати страшні пута, разом з ним покинути це місто і пошукати собі щастя десь в "широкім світі". Але жінка відповіла, що то була б подвійна крадіж: її — від чоловіка, його — від його справи, "від тих нещасних, віками кривджених людей", які мають право на допомогу. Євгеній продовжував її умовляти, і, щоб припинити цю тяжку для обох розмову, вона офіційним тоном промовила, що їй, як шлюбній жінці, не випадає слухати такі речі. І, не подавши йому руки, пішла геть.

XXVII

Адвокат збирався їхати до отця Зварича. При цьому у нього відбулась незвичайна розмова зі сторожем Бараном, якого він попросив замовити фіакр. Як виявилось, езуїти, до місії котрих вчащав Баран, переконали його в тому, що Рафалович — антихрист. У Євгенія похололо в серці від божевільної впевненості в Барановім обличчі.

XXVIII

Вагман розпитував Барана про те, що сталося за тиждень і що він бачив, бо Баран і інші сторожі були своєрідною Вагмановою поліцією. Баран розповів господареві, щодо адвоката приходили селяни, які кляли Рафаловича і відібрали в нього папери, про візит маршалка, про зустріч Євгенія з жінкою Стальського у міському саду.

У шинку сторож зустрів Стальського і повідомив його про те, що бачив розмову Регіни з адвокатом. Стальський дав Баранові гроші і пообіцявдати ще, аби він допоміг йому захопити жінку разом із Рафаловичем.

XXIX

Рафалович виїхав до села Бабинці, де жив отець Зварич. Дорогою він поринув у думки і був тепер вдячний Регіні, що вона не дозволила йому

піддатися миттєвій слабкості і кинути справу служіння народові, якій він вирішив присвятити життя. "Адже се його перший, безпосередній, святий обов'язок".

XXX

Адвокат приїхав до села, зустрівся з отцем Зваричем. Той саме повертався з похорон. Виявилось, що в селі трапилось нещастя. Пан Пшепорський, "фізик", зробив селянським дітям щеплення від віспи зіпсованою вакциною, і семеро дітей померли від гангрени.

Рафалович дав слово селянам розібратися в цій справі.

XXXI

О. Зварич в гімназії вважався "тупою головою", тяжко переходив із класу в клас, ніхто ніде не чув його голосу, але попри всі ці недоліки він був здатний до фізичної праці, любив токарство, стельмаство і т. ін. Ставши парохом у Бабинцях, священник усіляко допомагав селянам. Як дізнався Рафалович, Вагман дав отцю Зваричу великі гроші, аби допомогти селянам вилізти з боргів. І ревно займався цією справою.

XXXII

Прийшов час виїжджати від Зварича. По дорозі до Гумниस्क, де мала розглядатися судова справа, Рафаловичу зустрілась купка селян, які розпитували в нього, чи справді буде війна. На запитання адвоката, звідки це вони взяли, один селянин розповів про великого пана адвоката Шнадельського, який збирав у них гроші ніби для звільнення від військової служби їхніх дітей. Рафалович порадив селянам звернутися зі скаргою на цього пана до криміналу, бо Шнадельський дунив людей.

XXXIII

Рафалович своєчасно прибув до Гумниस्क — малого й дуже брудного містечка, а саме — гумниського суду. Засідання вів суддя Страхоцький, чоловік років під шістдесят, відомий тим, що був несповна розуму. Одного разу прокурор жартома сказав, що повісив би селянина, який скоїв лісову крадіжку, а Страхоцький, довго не думаючи, насправді засудив селянина на смерть і навіть викликав ката з іншого міста. Після цього випадку, що вчасно був розкритий, Страхоцькому ніколи не доручали самостійно вести справи.

XXXIV

У суді Рафалович взяв участь у розгляді справи єврея Лейби Хамайдеса проти селянина Ілька Марусяка. Хоч Лейба і взяв свідків, і, здавалось, перевага була на його боці, Рафалович легко довів невинність звинуваченого.

XXXV

Залагодивши всі справи, Рафалович виїхав додому через Буркотин. Він заглибився у свої думи: адвокат бачив реальний стан роботи суду, хабарництво і некомпетентність судових урядовців.

Дорогою зустрівся старий дід, який заблукав у лісі. Рафалович погодився підвезти його до Буркотина. Євгенію спало на думку порівняння: отой старий селянин — це український народ, що блукає і не знайде ніяк дороги. "Хто то вкаже тобі дорогу, хто підвезе тебе, мій бідний народе?" — зітхнув Рафалович.

XXXVI

Виявилося, що і старий знав Рафаловича, і Рафалович знав діда. Це був колишній адвокатів клієнт Демко Горішний. Від діда Євгеній дізнався, що селяни, які судилися за пасовисько, звернулися до пана Шнадельського. Рафалович боляче сприйняв цю звістку, бо йому було шкода одурених цим шахраєм людей. Він скрикнув: "Бійтеся Бога, люди! Але ж се ошуканець! Се не жаден адвокат! Він не має права ніяких справ провадити".

Бричка в'їхала на подвір'я сільської корчми,

XXXVII

Там зібрав "ціле віче" Шнадельський. Він виголошував чергову "промову" проти панів адвокатів, попів. Закликав вірити тільки собі і цісарю.

Рафалович викрив Шнадельського, той розлютився і, щосили кинувши кухолем у Рафаловича, вцілив у голову Демкові. Знялась колотнеча. За порадою старого Демка, Рафалович вибрався з корчми, де ще довго не вщухали галас і крики.

XXXVIII

Рафалович подав папери проти повітового лікаря за недбале щеплення і в справі Шнадельського, далі написав статті в газети, але особливого успіху всі ці дії не мали. Порадившись із селянами і священиками з повіту, до яких мав найбільшу довіру, адвокат вирішив утворити вічевий комітет і внести до староства подання про скликання віча в законному порядку.

XXXIX

Пан маршалок Брикальський, шукаючи спосіб позбутися боргів, придумав "реформу": злити воедино кредитове земське товариство, так звану "панську касу", і повітову касу задаткову, так звану "хлопську касу". Всі гроші він збирався повернути на латання дірок у власному господарстві. Несподівано пан маршалок зустрів опозицію в особі графа Кшивотульського, давнього конкурента Брикальського.

XL

Виручив пана Брикальського Шнадельський. Він усе ще їздив по селах зі своїми обіцянками, але одного разу в шинку його сильно побив один парубок, і Шнадельський зрозумів, що одурюванню селян треба покласти край. Він дуже хотів виїхати в Америку, але для цього потрібні були чималі гроші. Пан маршалок якось натякнув, щоу разі проведення його "реформ" Шнадельський може сподіватися місця касира. Тому шахрай вирішив допомагати Брикальському і шукав нагоди "кинути поліно під ноги" супернику маршалка графові Кшивотульському.

XLI

Граф Кшивотульський додержувався старого звичаю: він любив, щоб селяни приходили до нього, як до судді, розсудити їх справи. Так вони і чинили, причому єдиним покаранням Кшивотульського були канчуки. Скарги в справжній суд на графа завжди кінчалися нічим. Але якось граф побив селянина, і ця справа набула великого розголосу, бо в тому селі саме в цей час знаходився Шнадельський. Він передав усе пану Брикальському. Почалося слідство, і Кшивотульський опинився перед загрозою відсидіти кілька місяців у в'язниці. Скориставшись з ситуації, Брикальський несподівано зробив візит до графа і запросив його на іменини своєї дружини.

XLII

Пан маршалок Брикальський на гроші, що залишилися від витрат на іменини, збирався заплатити по векселях, але раптом дізнався, що майже всі векселі перепродані в треті руки, невідомо кому. Шварц, колишній канцелярист, повідомив Брикальського: всі папери знаходяться у Вагмана. Пан маршалок сподівався позичити у зреформованій ним повітовій касі велику суму і розплатитися по векселях. Брикальський навідався до Вагмана і умовив його почекати зі сплатою боргів до Великодня.

XLIII

Пройшли іменини пані маршалкової, на яких за участі ще одного гостя Брикальського, президента суду, було досягнуто угоди між графом і паном маршалком. Кшивотульському гарантували припинення справи проти нього, за що він, у свою чергу, повинен був не чинити опозиції реформі повітових кас. Отже, Брикальському

було відкрито шлях до великих грошей.

XLIV

Сторожу Барану здалося, що ось—ось має прийти антихрист і захопити місто. Він узяв балію і праники і пішов вулицями, щосили б'ючи в балію, будячи й тривожачи передноворічне місто. Люди намагались впіймати його і зловили .тільки тоді, коли Баран упав перед костьолом в епілептичних корчах.

XLV

Шварц і Шнадельський, які майже останні відійшли від непритомного Барана, проводили цю ніч у Стальського. Стальський, як і завжди, знущався з Регіни, начебто ненавмисне вихлюпнув їй у лице чарку лікеру. Затуливши хусткою обличчя, облите лікером і сльозами, вона пішла геть.

Раптом почувся шум якоїсь погоні. Гості Стальського вискочили надвір, залишивши господаря на самоті.

XLXI

Після закінчення пригоди з Бараном Шварц і Шнадельський пішли і зупинилися дорогою проти Вагманового будинку. Шварц поступово почав нікладати Шнадельському свій план пограбування Вагмана: тоді вони отримають великі гроші і зможуть з ними поїхати до Америки. Певне місце у цьому плані відводилося маршалку Брикальському, який мав позбавити їх під втручання правосуддя.

XLVII

Вагман прийшов до Рафаловича проконсультуватись, як не платити 50 ринських штрафу за скоєне Бараном порушення порядку. Між ними зайшла розмова про придбання адвокатом маєтку Брикальського. Шляхом до цього лихвар вважав продаж цінного дубового лісу. Тоді маєток обійшовся би Рафаловичу зовсім дешево. Крім того, Вагман запропонував йому допомогу в цій справі.

Рафалович відмовився від пропозиції, бо господарювання зашкодило б його роботі і відвернуло від нього селян.

Вагман повідомив адвоката про можливу "реформу" повітової каси, і той вирішив негайно порушити цей "премудрий план".

XLVIII

Скоро мало відбутися віче, але о. Зварич і о. Семенович відмовились промовляти на нього, бо залежали від вищої церковної влади. Звістка про це засмутила Рафаловича, але настрої його знов покращав, коли до нього прийшли селяни на чолі з Демком подякувати за те, що остеріг їх щодо Шнадельського. Вони запевнили адвоката, що приведуть на віче багато людей з усіх сіл. Ухвалили скликати віче наступного тижня, а офіційними промовцями призначити, крім Рафаловича, Демка і ще одного селянина.

XLIX

Пан староста отримав офіційний документ від Рафаловича, в якому повідомлялось про скликання віча. Того самого дня до старости приїхав Брикальський, який зажадав заборонити віче. Староста викликав Рафаловича і став просити його відмовитися від віча, але йому не вдалося переконати адвоката. Роздратований рішучим опором

Євгенія, староста сказав йому, що надішло офіційну резолюцію на його подання.

L

Другого дня до Рафаловича прибів Мотьо Парнас — єврей, в якого Євгеній орендував приміщення для віча, і відмовив в оренді. Євгеній вирішив шукати іншого приміщення і випадково натрапив на Вагмана, котрий пообіцяв уладнати цю справу. Лихвар пішов до бурмістра, з яким був особисто знайомий, і попросив допомогти в проведенні "хлопського віча", яке, на його думку, мало послабити напруження в повіті, а до того ж зірвати нечесні плани пана маршалка щодо повітової каси.

LI

До пана старости прийшов бурмістр Рессельберг і запропонував не забороняти хлопського віча, дозволити селянам зібратися в заїзді Мотя Парнаса. Але треба зробити так, щоб в останній момент там з'явився староста з міським будівничим і сказали, що проведення віча неможливе через аварійний стан будівлі.

Друга просьба Рессельберга була така: він хотів скликати своє, єврейське зібрання у передмісті, чому староста дуже здивувався. Однак він прийняв обидві пропозиції. Бурмістр пішов від нього, сміючись у душі з Вагманового дотепу.

LII

Стальський повідомив Регіну, що скоро має відбутися віче, яким керувався Рафалович. Чоловік сам запропонував Регіні зустрічатися з Євгенієм, нібито бажаючи їй добра.

LIII

Регіна подумки зверталась до свого коханого, шукала розради у спогадах про минуле. Вона пригадала, як колись дитиною хотіла дістати срібну іскру, "мов шматок сонця, що відірвався від неба і впав на вершок гори". Дівчинка чула про гадюк, які носять діамантові корони, і вирішила, що, можливо, орел убив таку гадюку, а її корона блищить від сонця. Вона пішла лісом до тієї вершини, але заблукала, і лише надвечір її знайшли і привели додому вівчарі.

Цей випадок в уяві Регіни набрав символічного значення: діамант — це глибоке кохання Рафаловича до неї. Вона промовляла до нього: "Я чую в серці діамантовий промінь твоєї любови, Геню".

Намагаючись повернути втрачене щастя, Регіна вложила у маленький саквояж свої коштовності та кілька банківських білетів і вийшла з дому. Біля Вагманова будинка їй зустрівся Баран, але вона не звернула на нього уваги.

LIV

Євгеній сидів у себе вдома і працював над резолюціями віча, яке мало завтра відбутися. Здивований таким пізнім візитом, він поводився з Регіною, як добрий знайомий, що щиро співчуває їй, але не більше. Відчувши це, вона, однак, відверто сказала йому, що прийшла до нього, щоб не вертатися до чоловіка, до ладна була стати для Євгенія, чим він хоче, — наймичкою, невідьницею... Втім вона знає тепер, що це були лише ілюзії: "Від першої хвили, коли я увійшла сюди, коли почула ваш голос, я зрозуміла, що для мене все пропало, що у вашім серці згасло те полум'я, при якому я

хотіла ogrіти своє серце".

Потім Регіна побажала Євгенію найкращих успіхів у його справі — захисті знедолених людей. Вона попросила прийняти від неї у фонд його організації все, що мала, — саквояжик з коштовностями та цінними паперами. Рафалович не згоджувався прийняти цей дар, аж тут сильно застукали вдвері. Він вказав Регіні очима на двері до його спальні, вона тихо вийшла й замкнула за собою двері.

Тим часом за дверима кімнати, де залишився Євгеній, п'яним голосом ревів Стальський, вимагаючи, щоб йому відчинили.

LV

Барон, із самого ранку страшенно неспокійний, пішов за місто, звідки чекав цього дня приходу антихриста. Він зійшов на міст і побачив те місце на річці, яке звалося Клекіт, бо тут завжди вирувала й клекотіла вода. Саме в цьому місці від утопив колись свою жінку. Йому здалося, що вона живе і завтра повернеться до нього. Баран побіг до Вагмана наймати помешкання для себе і своєї Зосі. Господар наказав сторожеві віднести на пошту якийсь лист. Вискочивши на вулицю, Баран зіткнувся з Регіною, яка увійшла до Рафаловича. Сторож побіг у шинок, де звичайно перебував Стальський, і сповістив про те, що бачив його дружину. Стальський зі своїми приятелями — Шнадельським і ще двома панками втовпилися в покої Рафаловича, сподіваючись побачити там Регіну. Але її ніде не було, знайшли лише саквояжик, який вона залишила перед тим, як вийти через чорний хід. Рафалович вигнав "відвідувачів" лише за допомогою фізичної сили й наставленого на них револьвера.

LVI

При цих подіях не було Барана, котрий по дорозі на пошту випадково зустрів Шварца. Той пообіцяв йому сам відправити лист за свій рахунок, а на гроші, які дав Баранові Вагман, порадив сторожеві випити у шинку. Розпечатавши конверт, Шварц дізнався про те, що Вагман продав графові Кшивотульському за 50 тисяч гульденів векселі пана маршалка Брикальського. Шварц показав картку Шнадельському, і вони пішли грабувати Вагмана. Двері у лихваря були незамкнені, бо він очікував повернення Барана. Грабіжники задушили Вагмана і повісили на гак у стіні, імітуючи самогубство. Шварц забрав 50 тисяч гульденів готівкою, і грабіжники зникли. Щоб забезпечити собі алібі, Шварц на кілька хвилин зайшов до шинка, де побачив п'яного Барана, і перекинувся кількома словами із шинкарем.

LVII

Стальський з товаришами прийшов додому й став допитуватися у жінки, де вона була. Перед панамі він розіграв роль добропорядного чоловіка, а Регіну виставив гулящою. Насамкінець Стальський тричі вдарив Регіну й плюнув їй у лице. Панки, зніяковівши від цієї огидної сцени, вискочили на вулицю.

LVIII

Стальський і після уходу панків продовжував знущатися над Регіною, потім схопив пляшку горілки і вихилив її всю. Він заснув тут же, сидячи в кріслі. Регіна стояла нерухомо. Потім її очі спинилися на поличці креден-су, де лежали сікач і молоток для

колення цукру. Вона приставила вістря сікача до тім'я Стальського й чотири рази щосили вдарила по тупому краю сікача молотком. Стальський упав мертвий. Регіна, чуючи якийсь голос, одяглась і вийшла на вулицю. Там вона побачила Барана, який ішов крізь хуртовину, тарабанячи по балії. Регіна пішла за ним. Зійшовши на міст, вона наблизилась до Барана і разом з ним стала вдивлятися у Клекіт. Потім пролізла попід поруччя і, стоячи на краю моста, зазирнула в глибину. Щось страшне побачила вона у пільмі, бо жажнулась й вхопилась за поруччя. Баран зареготався й зіпхнув її з моста. Регіна скрикнула, чути було, як її голова стукнулась о камінь, а тіло плюснуло у воду. Потім не чути було нічого, крім реву вітру і плескоту води в Клекоті. Баран знов дико зареготався й пішов за міст, у поле. Він ішов по коліно чи по пояс в снігу, боровся із шаленим вітром, йшов далі й далі, наче наперекір хуртовині, що відразу замітала його сліди...

Тим часом Шнадельський і Шварц зайшли до Стальського і, побачивши його вбитим, зникли, закривши двері. Шварц прихопив із собою цінні речі із саквояжа Регіни.

LIX

Другого дня до заїзду Мотя Парнаса стали з'їжджатися селяни на віче. Перед самим початком зібрання приїхали пан староста з міським будівничим і, посилаючись на безпечність будівлі, заборонили віче. Тут з'явився бурмістр і запросив усіх присутніх на єврейське віче за містом. Сотні селян із радістю зустріли цю звістку й вирушили до нового місця.

LX

За містом зібралися люди на віче. Воно було в розпалі, виступило багато промовців і дійшло до ухвалення резолюції. Але нормальний хід віча перервала поява старости у супроводі двох поліцейських. Поліцейський комісар заарештував Рафаловича за підозрою у вбивстві Стальського.

Тим часом Шнадельський повадився вкрай підозріло: він метушився серед натовпу, що зібрався коло Вагманового помешкання, і всім розповів, як першим побачив у вікно труп господаря будинку. Шварц повідомив, що нібито бачив, як пані Стальська сіла у львівський поїзд. Він отримав від слідчого дозвіл виїхати до Львова на розшуки Регіни. Замість цього Шварц купив для себе і Шнадельського квитки на Перемишль. Вони виїхали до Перемишля, далі на Краків, потім до Берліна. Там Шварц залишив хворого Шнадельського, а сам подався до Америки. Навесні станув сніг, і на полі було знайдено замерзлого Барана, а рибалки виловили з Клекоту труп Регіни. Тим часом із Берліна привезли Шнадельського, який докладно розповів про вбивство Вагмана і про їх зі Шварцем нічний візит у дом Стальського.

Самогубство Регіни давало всі підстави вважати, що саме вона вбила Стальського, а з показань Шнадельського впливало, що Шварц забрав коштовності з Регіниного саквояжа, які Стальський при свідках висипав на стіл.

Всі ці факти змінили на краще становище Євгенія. Його було звільнено, а слідство щодо вбивства Стальського припинено.

На другий день після звільнення Рафалович прийшов до старости й зажадав від нього офіційної реабілітації перед новим вічем, яке мало зібратися наступного торгового дня. І адвокат вручив старості повідомлення про віче, висловивши надію, що цим разом не буде жодних перешкод.